

Research Paper

The Elite's Etiquette, Dress and Home at the Outset of Nineteenth Century: A comparative Study of Qajar Iran and Meiji Japan

Ali Golmohammadi¹

1. Assistant Professor of Japan Studies, Faculty of World Studies, University of Tehran, Iran

DOI: [10.22034/ipsa.2022.453](https://doi.org/10.22034/ipsa.2022.453)

Receive Date: 05 February 2022

Revise Date: 11 April 2022

Accept Date: 26 April 2022

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

The reasons for the success of the Meiji elite (1868-1912) in coursing the trajectory of modernization in comparison with their counterparts in the Qajar era (1789-1925), has long been in the spotlight of Iranians and some aspects of it have been studied. In particular, following the confrontation of these two societies with the West in the nineteenth century, eclectic cultural patterns emerged from the integration of their native civilization with Western culture. Applying the “the Civilizing Process” idea by Norbert Elias (1897-1990), this study tries to explain the elite's attempts to present civilized behavior in the public sphere by representing their perceived image of rationality and the modern individual, their reaction to the challenges posed by the process of modernization simultaneously with the preservation of traditions, and the mental tensions created between the rational and emotional aspects of the individual and the strategies adopted to overcome such a dilemma.

The differences between the current societies of Iran and Japan in adopting a clear and transparent approach to cultural relations with Western civilization can be due to their different historical approach in dealing with Western cultures. It is therefore important to reveal aspects of this historical experience from a lesser-studied perspective.

The historical experiences can be a beacon of the future when its various aspects are explored. Examining shared experiences with different outcomes doubles the need to do so. Clarifying possible historical mistakes by applying relatively different theories can at least prevent the repetition of future mistakes.

Theoretical Framework

In Norbert Elias's “the Civilizing Process” theory, the concept of process shows that modernity is not transient, fleeting and finite, rather depends on various

◆ **Corresponding Author:**

Ali Golmohammadi, Ph.D.

E-mail: Golmohammadi.a@ut.ac.ir

causes. Elias interprets the correspondence between the monopoly of power by the state on the one hand and self-control and the control of the natural instincts and behaviors of the body on the other as “civilization” (Elias, 2000: 118) and calls the historical background of the modern individual of the contemporary western society, the civilizing process. This article focuses on the second aspect, which is a complex sociological-psychological issue.

Three important aspects of Elias' analysis can be found in the work of the “the Court Society”; identifying royal and aristocratic courts as key social units in the emergence of bourgeois and capitalist societies, the precedence and depth of “courtly rationality” over Weberian's instrumental-legal rationality, as well as the identification of special mechanisms of social power and distinction which still exist in contemporary relations and social life (Van Krieken, 2005: 81-82).

According to Weber the spread of rationality and in Elias’s viewpoint the self-control would eventuate in civilization. On the other hand, unlike the bourgeois world of profession, where social influence in the professional and public spheres was determined, in court life there was no distinction between the private and public spheres, and the courtier's behavior at any moment could lead to his/her success or failure and determine his/her status in society (Elias, 1969: 115). In court society, there was always a tension between the principle of rationality and the principle of credibility and authenticity, as well as the expression of real emotional temperament and its management in pursuit of long-term goals and maximizing power and credibility (Van Krieken, 2005: 86). This challenge, and in fact the emergence of tension between the rational and emotional aspects, which in the civilizing process of the individual suffered psychological pressures, is one of the important and key points of the present discussion.

The Main Question, Hypothesis and Methodology

The hypothesis of the present study is that the emergence of tension between the rational and emotional aspects, which puts the individual under psychological pressure in the civilizing process, has occupied the elites and pioneers of modernity in Iran and Japan alike. Since it was not accepted by the modernist elite to find harbor in tradition, private and interior spheres may have seemed a good place to escape the stress.

Trying to explain how the elites and intellectuals of Iran and Japan reacted in presenting a model for reducing the side effects and pressures caused by cultural eclecticism in a critical and crucial historical period is one of the aims of this research. The aforementioned hypothesis can be proposed in view of the main question that in the tension caused by the dichotomy between the presentation of civilized and rational behavior in the formal sphere and the emotional aspect of the individual, what countermeasures were taken by the elite and intellectuals of Qajar and Meiji societies to reduce anxiety and mental anguish? Answering this question requires an answer to such questions: What was the perception of the Iranian and Japanese elites of the civilized individual in Western culture? And how did they try to represent it in the public sphere by presenting civilized behavior?

This study is a developmental research with a descriptive-analytical approach. Causal analysis here is based on historical data at the level of two units of analysis (Qajar and Meiji societies) and with a differential view based on the comparative-historical method, which according to Charles Tilly is the intersection of history and sociology (Seyyed Emami, 1391 (2012): 401-410). Elias's theory, which has an interpretive approach to the civilizing process of the West, is the basis of analysis in this study.

Indices of Sheltering Emotions versus Modern Rational Forces

Focusing on the conflict between the rational and emotional aspects, three indicators have been identified in analyzing the civilized behavior of the elites of the two societies. In addition to the etiquette that Elias adduced in the study of the civilizing process, the two material elements of dress as well as the home (interior) were chosen as necessities of life which are the subject of material culture studies and mentioned in Japanese expression "I-Shoku-Jū" (clothing, food and housing) (Hanley, 1986: 448).

Conclusion

By applying Elias's theory of "the Civilizing Process" in presenting the background of the Western modern man formation, it can be said that the inseparable rational and emotional aspects of the individual are two sides of the same coin. From a psychological point of view, the natural instincts of the individual (according to Freud) is an internal matter that primarily appears at the micro level and in the private sphere and the control of these instincts or emotions in the words of Elias, from a sociological perspective resulting from the formation of the absolute state and the interaction of the individual in social networks as an external matter at the macro level, in the public sphere and in the form of social norms leads to internalization of the individual's self-control in social relations and is displayed in an image of a civilized individual. The elites of these societies also tried to be the pioneers of representing this figure by presenting civilized behavior.

Looking at the general issue of the research and according to the documents mentioned, Iranian Qajar and Japanese Meiji societies were preoccupied with the same fundamental issues in the face of modernity. Confusion and tolerance of mental stress were the elite's common challenge in representing civilized and rational images in the public sphere. The important point in this regard was the difference in the underlying culture and consequently a kind of tolerance that led one to adapt to the spirit of modernity in the public sphere and the other to conflict with modernity; as it seems, some of the same initial problems and obstacles are still present. The gradual influence of Western culture and the lack of comprehensive involvement of the Qajar government in this process, as well as the difference in elite approach to Western culture, were clearly different from the alignment of the modern government and the Japanese elite in the Meiji period, which paved the way for a swift wave of adoption and establishment of modern institutions in this country. Of course, as some considerations from Islamic-Iranian teachings, the opposition of Japanese conservative nationalists

also drew more attention to indigenous tradition and integrative adaptation. Considering the three indicators of reflection of identity and past in the path of contemporaneity with the world (modernity), this study tries to show how the interior space of the house, the type of attire and appearance, and manner of politeness and etiquette (such as, the unlawfulness of nudity and the separation of Mahram and non-Mahram) in Qajar era provoked resistance to modernization with less examples in the evolving society of Japan. The relatively uniform position of the elites, and the clear goals and planning of the Japanese government, led to define a modern national identity commensurate with modernity and flexible, eclectic, and dualistic cultural patterns and by adopting an expedient and dramatic approach to achieving the goals of revising the unequal treaties and being on par with Western powers, adhered to the Japanese motto of being Japanese at home and modern in public space and at work. Eventually, it became apparent that the tendency toward rationality on the path to progress intersected with the historical tendency toward emotions and feelings and instincts. Hence, the presentation of rational behavior in the public sphere, contrary to the psychological characteristics of the individual, has been and is tense, even in the West itself. Finding shelter in the private spaces was the best countermeasure of the elite because the ill-defined cultural demarcations and definitions in these places made the individual feel more comfortable and relaxed. Certain cases of suicide among the intellectuals of the two societies, such as Mishima Yukio or Sadeqh Hedayat, may be due to the intolerance of these pressures and the subject of future research from this perspective.

Keywords: Civilizing process, Elite, Qajar, Meiji, Norbert Elias

References

- Abazari, Mana and Habibollah Tayyebi, "A Comparative Study of Qajar Women's Clothing before and after the Visit of Nasser al-Din Shah Qajar to Europe (A Case Study of Traditional and Modern Women's Clothing)", *Pazhuhes-e Honar (Art Research)*, 13, 15-30, 1396.
- Akbari Moallem, Ali, "The Reaction of Iranian Intellectuals Faced With Western Culture", *Ravagh-e Andisheh*, 9, 69-84, 1381.
- Afshar, Iraj, *the Treasure of Iranian Photographs*, Tehran: Iran Culture Publishing, 1369 (1990).
- Ebrahimi, Gholamreza; Soltanzadeh, Hussein; And Keramati, Ghazal, "Reflection of Western Culture in the Evolution of Lifestyle and Architecture of Late Qajar Houses in Hamadan", *Bagh-e Nazar*, 14 (47), 38-29, 1396.
- Elahi, Mahboubeh, "Clothes as Identity", *Nashrieh Motale'at-e Melli (Journal of National Studies)*, 4, 3-30, 1389.
- Faraji, Mehdi, *The Process of Expansion of Western Civilization in Iran from the Nasserite Period to the End of the First Pahlavi (from 1228 to 1320)*, PhD thesis,

- Abazari and Shariati, University of Tehran, Faculty of Social Sciences, 1388.
- Freud, Sigmund, "A Brief Description of Psychoanalysis", Hossein Payandeh, *Arghanoon*, 21, 1-25, 1382.
- Freud, Sigmund, "Civilization and Its Discontents", Omid Mehregan, Tehran: Gaam-e Now, 1382.
- Gheibi, Mehrasa, *Eight Thousand Years of History of Iranian Ethnic Clothing*. Tehran: Helmand, 1384.
- Jahani, Mahnaz and Changiz, Sahar, "A Comparative Study of Women's Fashion in the Court of Fath Ali Shah and Nasser al-Din Shah Qajar", *Zan Dar Farhang Va Honar (Woman in Culture and Art)*, 9 (3), 407-385, 1396.
- Kuzmics, Helmut, "The Civilizing Process", Mohammad Hossein Hashemi, *Nashrieh Jame'eh Shenasi-e Iran (Iranian Journal of Sociology)*, 6 (3), 179-146, 1384 (2005).
- Majduddin, Akbar, "Norbert Elias, Founder of Process Sociology", *PazhuhesNameh Olum-e Ansani (Research Journal of Humanities)*, 42-41, 148-131, 1383 (2004).
- Mohammadi, Manzar and Seyyed Ahmadi Zavieh, Seyyed Saeed, "Uniform Clothing: Representation of Power and Modernity (First Pahlavi Era)", *Tarikh-e Iran (History of Iran)*, 81, 102-75, 1396.
- Mousavi, Seydeh Motahara; Hassan Ali Pourmand; and Karimi Fard Leila, "The Way Furniture, Architecture and Lifestyle Interact in Traditional Iranian Houses and Palaces (with Emphasis on the Qajar Dynasty and the City of Tehran)", *Jame'eh Shenasi-e Honar va Adabiat (Sociology of Art and Literature)*, 24, 171-147, 1399.
- Nourian, Abdolhassan, "The Role of Political Elites in the Balanced Growth and Development of Contemporary Asian Societies", *Jostarhaye Siasi-e Mo'aser (Contemporary Political Studies)*, 12, 158-133, 1393 (2014).
- Polak, Jakob Eduard, *Pollack's Travelogue (Iran and Iranians)*, Kikavous Jahandari, Tehran: Kharazmi, 1368.
- Rajabi, Ashraf, "History of the Evolution of Women's Clothing in the Qajar Period", *Amuzesh-e Tarikh (Educating History)*, 21, 44-39, 1384.
- Sarkar Arani, Mohammad Reza, *Culture of Education in Japan*. Tehran: Rooznegar, 1999.
- SeyyedEmami, Kavous, *Research in Political Science: Positive, Interpretive, and Critical Approaches*. Tehran: Institute for Social and Cultural Studies, Imam

Sadiq University, 1391.

Shahri, Jafar, *Social History of Tehran in the Thirteenth Century: Life, Business ...*, 2. Tehran: Ismailian and Rasa Cultural Services Institute, 1367.

Weber, Max, *Economics and Society*, Abbas Manouchehri et al., Tehran: Samt, 1384 (2005).

Chamberlain, Basil Hall, *Japanese Things*, London: Kelly & Walsh Limited, [1985] 1904.

Elias, Norbert, *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2000.

Elias, Norbert, *The Court Society (CS)*, New York: Pantheon, [1969] 1983.

Elias, Norbert, *The Germans: Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Cambridge: Polity Press, 1996.

Esenbel, Selcuk, "The Meiji Elite and Western Culture", 103-115 in *Leaders and Leadership in Japan*, edited by Ian Neary, Richmond: Japan Library (Curzon Press Ltd), 1996.

Fogel, Joshua A., *The Teleology of the Modern Nation-State Japan and China*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.

Goudsblom, John & Mennel, Stephen, *The Norbert Elias Reader*, Oxford: Blackwell Publishers, 1998.

Hanley, Susan, "Material Culture: Stability in Transition", 447-469 in *Japan in Transition from Tokugawa to Meiji*, edited by Marius B. Jansen and Gilbert Rozman. Princeton: Princeton University Press, 1986.

Hiroaki Inatsugu, (2001), *Personnel Systems in Japanese Local Governments*, The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington, D.C., U.S.A, available in: <http://siteresources.worldbank.org/WBI/Resources/wbi37174.pdf>, last visited: 2022,14,4

Howell, David L., *Geographies of Identity in Nineteenth-Century Japan*, London: University of California Press, (2005).

Kōdansha Encyclopedia of Japan, 2 & 6, Tokyo: Kōdansha, 1983.

Lebra, Takie Sugiyama, *Above the Clouds: Status Culture of the Modern Japanese Nobility*, London: University of California Press, 1993.

Mahdavi, Shireen, "Everyday Life in Late Qajar Iran", *Iranian Studies*, 3 (45), 355-370, 2012.

Maso, Benjo, "Elias and the Neo-Kantians: Intellectual Backgrounds of The

- Civilizing process", *Theory, Culture & Society*, 12, 43-79, 1995.
- Okazaki, A; K, Nakamura.,(2003), Symposium: Aesthetic Education in Japan Today, the Journal Aesthetic Education, 37(4), 1-3.
- Racel, Masako Nohara, *Finding their Place in the World: Meiji Intellectuals and the Japanese Construction of an East-West Binary, 1868-1912*, PhD Dissertation, Douglas R. Reynolds, Department of History, Georgia State University, USA, (2011).
- Roberts, Luke S., *Mercantilism in a Japanese Domain: The Merchant Origins of Economic Nationalism in 18th-Century Tosa*, Cambridge University Press, 1998.
- Seidensticker, Edward, *Low City, High City: Tokyo from Edo to the Earthquake*, New York: Alfred A. Knopf Inc., 1983.
- Shibusawa, Keizo, *Japanese Culture in the Meiji Era: Japanese Life and Culture in the Meiji Era*, Charles S. Terry, Tokyo: The Toyo Bunko, 1969.
- Slade, Toby, *Japanese Fashion: a Cultural History*, Oxford: Berg Publishers, 2009.
- So, Alvin Y., *Social change and development: Modernization, dependency, and world-systems theories*, Newbury Park, Calif: Sage Publications, 1990.
- Tiryakian, Edward A., "The Civilization of Modernity and the Modernity of Civilizations", *International Sociology*, 16 (3), 277-292, 2001.
- Turner, Bryan S., "Weber and Elias on Religion and Violence: Warrior Charisma and the Civilizing Process", 245-264 in *The Sociology of Norbert Elias*, edited by S. Loyal and S. Quilley, Cambridge: University Press, 2004.
- Van Krieken, Robert, *Norbert Elias (Key Sociologists)*, United Kingdom: Taylor & Francis e-Library, 2005.
- Yanagida, Kunio, *Japanese manners and customs in the Meiji era; (Centenary Cultural Council. Japanese culture in the Meiji era)*, Charles S. Terry, Tokyo: Toyo Bunko, 1969.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نزاکت، جامه، و خانه نخبگان در آغاز پیوستن به مدرنیته؛ بررسی تطبیقی ایران قاجاری و ژاپن می جی

علی گل محمدی^۱

۱. استادیار گرایش مطالعات ژاپن، عضو هیئت علمی دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/71571AA906676F03/1%

20.1001.1.1735790.1400.17.1.5.1

چکیده

پیامد رویارویی جوامع قاجار و می جی با تمدن غرب در سده نوزدهم، تکوین قالب‌های فرهنگی دوگانه و التقاطی متشکل از عناصر بومی و فرنگی بود. نخبگان این جوامع نیز بر پایه دریافت خود از ویژگی‌های فرد مدرن، تلاش کردند تا با نمایش نمادهای تمدن جدید در زندگی روزمره، رفتار متمدنانه‌ای در حوزه عمومی از خود به‌نمایش بگذارند. تبدیل هنجارهای مدنی خویشتن‌داری به کنش مسلط اجتماعی در حوزه عمومی با تکوین دولت‌های مطلقه غربی و راندن رفتارهای طبیعی و عاطفی به حریم خصوصی، مراد الیاس از عقلانی‌شدن فرد در جوامع معاصر غربی بود و او کوشید تا در قالب نظریه «فرایند متمدن شدن» پیشینه تاریخی آن را تبیین کند. با توجه به اهمیت تجارب تاریخی، پژوهش حاضر می‌کوشد تا در قالب پرسش بزرگ‌تر و دیرینه‌ای چون علل ناکامی و توفیق ایران و ژاپن در فرایند نوسازی، به این پرسش پاسخ دهد که در تعارض میان وجوه جدایی‌ناپذیر عقلانی و عاطفی فرد و تحیر و تنش‌های روحی ناشی از آن، نخبگان این جوامع چه راهکاری یافتند؟ با کاربست نظریه الیاس و روش تطبیقی-تاریخی، تلاش شده است تا با بررسی و تحلیل اطلاعات تاریخی و سنجش شاخص‌هایی چون جامه، خانه، و ادب‌ونزاکت در زندگی نخبگان، پناه بردن به حوزه‌های خصوصی به‌عنوان راه‌حل احتمالی برای تسکین فشارها تبیین شود.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۶

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

قاجار، متمدن شدن، می جی، نخبگان، نوربرت الیاس

– نویسنده مسئول:

علی گل محمدی

پست الکترونیک: Golmohammadi.a@ut.ac.ir

مقدمه

در باره سرآغاز مدرنیته در کشورهای غربی، بحث‌های دامنه‌داری وجود دارد؛ اما نیمه دوم قرن نوزدهم را می‌توان سرآغازی برای گذار به سوی تجدد در ایران و ژاپن دانست. مسئله کلی این پژوهش، علل کامیابی نخبگان می‌جی^۱ (۱۸۶۸-۱۹۱۲) در پیمودن مسیر نوسازی در قیاس با ناکامی نسبی همتایانشان در عصر قاجار (۱۷۸۹-۱۹۲۵) است؛ از این رو، ذکر این چند سطر به مثابه ترسیم راهنمای عمل در آینده ضروری است: یکم، داشتن افق و آرمان و به تعبیری آینده‌ای برای پیشرفت؛ پس این آینده است که چراغ راهنمای گذشته است. دوم، گذشته برخی جوامع در گذار به جهان مدرن و تحقق پیشرفت می‌تواند چراغ راهنمای ما برای آینده باشد. سوم، برای نماندن میان آن گذشته و رفتن به آینده باید به سرآغاز توجه داشت؛ گویی از آغاز تاکنون، برخی از موانع، سد راه نهادینه شدن مدرنیته بوده‌اند.

۱. چارچوب نظری پژوهش

از آنجاکه نوربرت الیاس^۲ بر بنیاد تفکرات دو اندیشمند پیش از خود، یعنی ماکس وبر^۳ (۱۹۲۰) و زیگموند فروید^۴ (۱۹۳۹)، پرسش درباره زمینه‌ها و نشانه‌های اجتماعی و روان‌شناختی گذار به مدرنیته را مطرح کرده است، در این مقاله با تمرکز بر آرای او، آن کامیابی و ناکامی را به بحث می‌گذاریم. الیاس از «فرایند متمدن شدن»^۵ سخن می‌گوید. مفهوم فرایند نشان می‌دهد که مدرنیته و پیشرفت، امری مقطعی، زودگذر، و تمام‌شدنی نیست؛ بلکه وابسته به علل مختلفی است. الیاس از وجود تناظر میان انحصار زور توسط دولت از یک سو و خویش‌داری (کف نفس) و کنترل غرایز و رفتارهای طبیعی بدن از سوی دیگر، به «متمدن شدن» تعبیر می‌کند (الیاس، ۲۰۰۰: ۱۱۸) و پیشینه تاریخی شکل‌گیری خوددراکی^۶ از فرد مدرن جوامع معاصر غربی را فرایند متمدن شدن می‌نامد. این مقاله بیشتر بر جنبه دوم، یعنی مسئله درهم آمیخته جامعه‌شناسی-روان‌شناسی تمرکز دارد؛ از این رو، به مسئله قدرت و

1. Meiji/ 明治

2. Norbert Elias

3. Max Weber

4. Sigmund Freud

5. The Civilizing Process

6. Self-Perception

دولت متمرکز و انحصار کاربست زور که از آن اقتدار سیاسی و مشروعیت سیاسی نتیجه می‌شود، نمی‌پردازد.

در حالی که فروید، نیروی محرکه توسعه فرهنگی را دروغ داشتنِ ارضای نیازهای غریزی و الزامات اجتماعی می‌دانست (فروید، ۱۳۸۲: ۲۱)، الیاس به‌جای تمرکز صرف بر غریز، همواره آن را به عواطف و احساسات پیوند می‌دهد تا آن را از معنای بیولوژیکش متمایز کند (ماسو^۱، ۱۹۹۵: ۷۲). فرایند «عقلانی‌شدن» و بر نیز اگرچه با فرایند «متمدن شدن» الیاس تشابه دارد (ترنر^۲، ۲۰۰۴: ۲۴۷-۲۴۶)، اما این تشابه جامعه‌شناختی، تفاوت رویکرد الیاس به تمدن و عقلانی‌شدن و بری را از نظر دور نمی‌دارد. و بر، گسترش عقلانیت و الیاس، خویشتر داری (کف نفس) را منتج به تمدن می‌دانستند. افزون‌براین، برخلاف دنیای حرفه‌ای بورژوازی که نفوذ اجتماعی در حوزه حرفه‌ای و عمومی تعیین می‌شد، در زندگی درباری، میان حوزه خصوصی و حوزه عمومی افراد تمایزی وجود نداشت و رفتار فرد درباری در هر لحظه می‌توانست شکست و کامیابی او را رقم زده و جایگاهش در اجتماع را تعیین کند (الیاس، ۱۹۶۹: ۱۱۵). در جامعه درباری، همواره میان اصل عقلانیت و اصل اعتبار و اصیل بودن و همچنین ابراز خلق و خوی عاطفی واقعی و مدیریت آن در راستای پیگیری اهداف بلندمدت و پیشینه‌سازی قدرت و اعتبار، تنش وجود داشت (فان کریکن^۳، ۲۰۰۵: ۸۶). این چالش و در اصل، بروز تنش میان وجوه عقلانی و عاطفی که در فرایند متمدن شدن، فرد را متحمل فشارهای روحی می‌کرد، از نکات مهم و کلیدی بحث حاضر است. در کنار این دو میراث اندیشیدگی، الیاس، کلیت مفهوم «فرایند» را نیز از پژوهش‌های ارنست کاسیرر^۴ به‌ارث می‌برد. جامعه‌شناسی الیاس، نگاهی فرایندی به تمدن‌ها دارد و مستنداتش در بررسی متمدن شدن متوالی نسل‌های جوامع اروپایی، منابع غنی تاریخی طی چند سده است (تیریاکین^۵، ۲۰۰۱: ۲۸۷).

سه وجه مهم از تحلیل الیاس را در اثر «جامعه درباری»^۶ می‌توان یافت؛ شناسایی

1. Maso
2. Turner
3. Van Krieken
4. Ernst Cassirer
5. Tiryakin
6. The Court Society

درباره‌های سلطنتی و اشرافی به‌عنوان واحدهای اجتماعی کلیدی در پیدایش جوامع بورژوازی و سرمایه‌داری، تقدم و عمیق‌تر بودن «عقلانیت درباری» نسبت به عقلانیت ابزاری و قانونی به‌مفهوم وبری و همچنین، شناسایی سازوکارهای ویژه‌ای از قدرت و تمایز اجتماعی در روابط دربار که در زندگی اجتماعی معاصر همچنان ساری و جاری است (فان کریکن، ۲۰۰۵: ۸۲-۸۱). الیاس در جلد نخست کتاب «فرایند متمدن شدن»، به تبیین چگونگی دگرگون شدن ملاک و معیارهای آداب اروپاییان می‌پردازد که در خشونت، رفتارهای جنسی، شکل‌های ویژه‌گفتمان و... نمود پیدا می‌کرد و با رشد شرم و بیزاری (اشمئزاز) دستخوش تغییر شد. به‌نظر الیاس، خویش‌داری (کفّ نفس) و درونی کردن که شبکه‌های پیچیده اجتماعی، آن‌ها را به هنجارهای ضروری تبدیل می‌کردند، موجب توسعه خوددراکی فرد می‌شد. این خوددراکی، یا به‌تعبیر فروید، همان فراخود^۱، جلوه‌گاه آرمان‌های اخلاقی و درونی انسان است. جلد دوم کتاب در بررسی علل این فرایندها، موضوع تکوین حکومت‌های تمرکزگرای مدرن و هم‌پیوندی بافت جامعه را واکاوی می‌کند. الیاس بر تحلیل ساختار اجتماعی تمرکز دارد؛ زیرا، او علل دگرگونی و تحول رفتاری اروپاییان را در فرایند پویایی این ساختارها می‌بیند (مجدالدین، ۱۳۸۳: ۱۳۲). او با استناد به کتاب‌های آداب، بر این نظر است که نخستین بار این طبقات بالای اجتماع بودند که خود و سپس، طبقات دیگر را ملزم به رعایت معیارهای خویش‌داری (کفّ نفس) کردند و از رنسانس به‌بعد این دگرگونی‌ها در جامعه رواج یافت. با تحولات رخ داده، رفتار نخبگان درباری جدید، الگوی طبقات پایین جامعه شد (گودزبلوم و مننل^۲، ۱۹۹۸: ۴۸-۴۷).

رشد شرم و بیزاری در فرایند دگرگونی اجتماعی، موجب رانده شدن کارکردهای طبیعی بدن انسان از عرصه عمومی زندگی اجتماعی به پستوها در حوزه خصوصی شد (الیاس، ۲۰۰۰: ۱۱۸) که الیاس آن را فرایند متمدن شدن می‌داند و با ارائه اسناد تاریخی، ارتباط متمدن شدن با علل دینی، دلایل مادی همچون رعایت بهداشت و عقلانیت را رد می‌کند (گودزبلوم و مننل، ۱۹۹۸: ۴۴). روشن است که مؤلفه‌های اصلی نظرات الیاس، برگرفته از حوزه‌های روان‌شناختی (فردی) و اجتماعی (عمومی) در بستری تاریخی است.

به‌نظر الیاس، با پیدایش تدریجی تصویر فرد مدرن در قالب موجودی عقلانی، او باید

1. Super-Ego
2. Goudsblom & Mennel

وجه عاطفی جدایی ناپذیر خود را در فرایند گذار مدیریت کند. در واقع، عقلانیت باید میان لذت‌ها و نیازهای عاطفی و احساسی کوتاه‌مدت و پیامدهای بلندمدت رفتار انسانی تعادل ایجاد کند (الیاس، ۱۹۸۳: ۹۲). در عالم واقع، این فرد به لحاظ روانی، ناگزیر از روبه‌رو شدن با تنش و فشار روحی ناشی از ابعاد عقلانی و عاطفی و به لحاظ اجتماعی، وابستگی متقابل به دیگران، و ناگزیر از ایجاد اندکی توازن میان این وضعیت ضدونقیض است. پژوهش‌های جدید مکتب نوسازی نیز، هرچند از منظری سنت‌گرایانه، به پناه گرفتن جوامع غیرمدرن در پس حصار سنت به‌عنوان پناهگاهی برای مصون ماندن از ارزش‌های سرمایه‌داری و آشفتگی اجتماعی اشاره می‌کنند (سو^۱، ۱۹۹۰: ۶۰ و ۶۷).

۲. پرسش اصلی، فرضیه و روش

بنابه اهمیت بحث و استوار بودن کل پژوهش بر یک فرضیه، نخست به این موضوع پرداخته می‌شود. فرضیه پژوهش حاضر این است که «بروز تنش میان وجوه عقلانی و عاطفی که در فرایند متمدن شدن، فرد را متحمل فشارهای روحی می‌کند، به‌گونه‌ای یکسان نخبگان و پیشگامان مدرنیته در ایران و ژاپن را به خود مشغول کرده بود». از آنجاکه پناه بردن به سنت برای نخبگان تجددگرا پذیرفته‌شده نبود، شاید اندرونی‌ها و حریم‌های خصوصی، پناهگاه مناسبی برای گریز از کاهش فشارهای روحی به‌نظر می‌رسید. به‌تعبیر دیگر، نخبگان ایرانی و ژاپنی در برابر نیروی طاقت‌فرسای عصر مدرن برای آزادسازی انسان و آغاز سبکی از زندگی و ساختن نوعی از جامعه و جهان که خود را در مسئولیت برای پیشرفت بروز می‌داد، به‌گونه‌ای نسبتاً یکسان به درون (با رعایت نزاکت و حفظ ظواهر) پناه بردند؛ اما تفاوت در اینجاست که زمینه‌های تاریخی و باورهای عمومی در میان نخبگان ژاپنی، برخلاف هم‌تایان ایرانی، مجال این گرایش به درون برای عدم مقاومت در برابر عصر مدرن را فراهم می‌کرد و زمینه‌ساز دستیابی آن‌ها به قلمروهای مختلفی از تجدد و نوسازی می‌شد.

تفاوت وضعیت جوامع حال حاضر ایران و ژاپن در اتخاذ رویکردی روشن و شفاف در مراودات فرهنگی با تمدن غرب می‌تواند ناشی از رهیافت تاریخی دگرساز آن‌ها در رویارویی با فرهنگ فرنگی‌ها باشد؛ از این رو، آشکار کردن ابعادی از این تجربه تاریخی از منظری که کمتر به آن توجه شده است، بسیار اهمیت دارد و بررسی تجربه‌ای مشترک با نتایج متفاوت،

1. So

ضرورت انجام این کار را دوچندان می‌کند. مشخص کردن اشتباهات تاریخی احتمالی با کاربست نظریه‌ای به نسبت متفاوت می‌تواند دست کم از تکرار خطاهای آتی پیشگیری کند. تلاش برای تبیین چگونگی واکنش نخبگان و روشنفکران وقت ایران و ژاپن در ارائه الگوی مناسبی برای کاستن از عوارض جانبی و فشارهای ناشی از التقاط فرهنگی در یک مقطع تاریخی حساس و سرنوشت‌ساز، از جمله اهداف این پژوهش است. فرضیه بالا با نظر به این پرسش اصلی قابل طرح است که «در تنش ناشی از دوگانگی میان ارائه رفتاری متمدنانه و عقلانی در حوزه رسمی و وجه عاطفی و احساسی فرد، قشر نخبه و روشنفکر جوامع قاجار و می‌جی برای کاهش اضطراب‌ها و آشفتگی‌های روحی ایجادشده چه روشی را در پیش گرفتند؟» پاسخ به چنین پرسشی مستلزم روش شدن پاسخ چنین سؤال‌هایی است: «برگزیدگان جوامع وقت ایران و ژاپن از فرد متمدن در فرهنگ غربی چه دریافتی داشتند؟» و «چگونه تلاش کردند تا با ارائه رفتاری متمدنانه در عرصه عمومی آن را بازنمایند؟»

پژوهش حاضر، پژوهشی توسعه‌ای با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. تحلیل علی در این پژوهش، با استناد به داده‌های تاریخی در سطح دو واحد تحلیل (جوامع قاجار و می‌جی) و با نگاهی تفاوت‌یاب براساس روش تطبیقی-تاریخی انجام شده است که به تعبیر چارلز تیلی^۱، حاصل تلاقی تاریخ و جامعه‌شناسی است (سیدامامی، ۱۳۹۱: ۴۱۰-۴۰۱). نظریه الیاس که رویکردی تفسیری به فرایند متمدن شدن غرب دارد، مبنای تحلیل در این پژوهش است.

۳. پیشینه پژوهش

به طور خاص، پژوهشی که با کاربست نظریه «فرایند متمدن شدن» اقدام به مطالعه موردی تحولات تاریخی ایران و ژاپن کرده باشد، موجود نیست. با این حال، اسنبل^۲ (۱۹۹۶) در مطلبی با عنوان «نخبگان می‌جی و فرهنگ غربی» بر این نظر است که نخبگان عصر می‌جی، هویت فرهنگی موردنیاز برای انجام اصلاحات را در فرهنگ غربی جست‌وجو می‌کردند. پژوهش او یادآور نظریه الیاس است و در بررسی این موضوع به الگوی فرهنگی دوگانه ژاپنی‌ها توجه داشته است.

1. Charles Tilly

2. Esenbel

هنلی^۱ (۱۹۸۶) نیز در پژوهشی با عنوان «فرهنگ مادی: ثبات در گذار» پس از بررسی فرایند ژاپنی کردن فرهنگ غربی، به این موضوع اشاره دارد که تداوم زندگی به سبک ژاپنی در فرایند نوسازی، و ژاپنی بودن در خانه، به تسکین فشارهای روحی ناشی از این فرایند کمک می‌کرد (هنلی، ۱۹۸۶: ۴۶۹-۴۶۷).

فرجی (۱۳۸۸) در پایان‌نامه دکتری خود با عنوان «فرایند گسترش تمدن فرهنگی در ایران از دوره ناصری تا پایان پهلوی اول (از ۱۲۲۸ تا ۱۳۲۰)» ضمن تشریح نظریه متمدن شدن، تلاش کرده است تحولات ناشی از تلاقی تمدن‌های محلی و فرهنگی ایران و غرب در میان درباریان و نخبگان عصر ناصری و پهلوی اول را در آن چارچوب بررسی کند. جدای از کاربست چارچوب مفهومی الیاس (فرایند متمدن شدن) سایر پژوهش‌ها به بررسی تطبیقی موضوع‌هایی چون آموزش و پرورش و سیاست در ایران و ژاپن پرداخته‌اند که در دایره این بحث قرار نمی‌گیرد؛ به عنوان مثال، سرکار آرنی (۱۳۷۸) در کتابش با عنوان «آموزش و فرهنگ در ژاپن»، به نظام آموزشی ژاپن پرداخته و در پاره‌ای موارد، به بحث تطبیقی با ایران نیز دست زده است.

هیروآکی^۲ (۲۰۰۱) نیز در پژوهشی با عنوان «نظام پرسنلی در دولت‌های محلی ژاپن»، بدون اشاره بدون اشاره به نظریه‌های الیاس، به طور کلی موضوع فرهنگ تاریخی در تحول سازمان‌های اداری و حکومت‌داری محلی در ژاپن را بررسی کرده است.

۴. تناظر زمانی: بحثی در آغاز

گشودن اجباری درهای ژاپن با ورود ناوگان دریادار متیو پری^۳ آمریکایی در سال ۱۸۵۳ و تحمیل پیمان‌های نابرابر تجاری به ژاپن را می‌توان سرآغاز رسمی ورود فرهنگ غربی به این کشور دانست. موج نخست اقتباس از غرب، پرشور آغاز شد؛ اما در آستانه سده بیستم، موج دوم با انتقادهای ملی‌گرایانه، محافظه‌کاری، و نوعی رجعت همراه شد که تلاشی برای محدودسازی غربی شدن افراد به لحاظ هنجاری بود (روبرتس^۴، ۱۹۹۸: ۳). هرچند در الگوبرداری از غرب، میان دولت‌های مدرن می‌جی (۱۸۶۸) و رضاشاه (۱۹۲۵) شباهت‌های

1. Hanley
2. Hiroaki
3. Matthew C. Perry
4. Roberts

بیشتری وجود دارد، اما در اینجا سرآغاز آشنایی و تأثیرپذیری نخبگان از غرب، اهمیت دارد؛ بنابراین، بازه زمانی دوره ناصری تا پایان قاجار، بررسی شده است. نکته دیگر، سیر تأثیرپذیری از فرهنگ غربی بود. برخلاف ژاپن، در عصر قاجار این سیر، تدریجی بود و در سه بازه زمانی سنت، گذار، و تجدد (اباذری و طیبی، ۱۳۹۶: ۱۵) رخ داد. از دوره گذار و هم‌زمان با عصر ناصری به سوی اواخر دوره قاجار و روی کار آمدن دولت مدرن رضاشاه و دوران تجدد، این التقاط فرهنگی شتاب صعودی پیدا کرد.

اگر غرب‌گرایی را به معنای تحول در نهادها، ارزش‌ها، و گرایش‌های فرهنگی در رویارویی با غرب بدانیم، سوق یافتن جامعه ایران به سوی الگوهای فرهنگی غرب از دوران فتحعلی‌شاه تا عصر مشروطه، از سوی عباس‌میرزا، قائم‌مقام‌فراهانی، و امیرکبیر از این قسم است. احیای بزرگی و عظمت گذشته با بهره‌جویی از دانش و فناوری غرب از اهداف این افراد بود؛ اما با افزایش شیفتگی قشر تحصیل‌کرده جدید به ظواهر تمدن غرب و اقتباس لگام‌گسیخته، غرب‌زدگی در قالبی حاد از غرب‌گرایی پدیدار شد. میرزا ملکم‌خان، میرزا آقاخان کرمانی، و میرزا فتحعلی آخوندزاده را می‌توان از جمله این افراد دانست. بازگشت به خویشتن در برابر غرب‌گرایی، تأکیدی بر ارزش‌ها، دین، فرهنگ، و تاریخ بود که برداشت‌های غربی مخالف با اسلام اصیل را طرد می‌کرد. سید جمال‌الدین اسدآبادی را می‌توان از باورمندان به این گرایش دانست (اکبری‌معلم، ۱۳۸۱: ۸۰-۷۲).

از سوی دیگر، به نظر می‌رسد که روشنفکران و نخبگان ژاپنی برای ایجاد هویت ملی مدرن و حفظ میراث تمدنی و فرهنگی خود در رویارویی با فرهنگ غالب غرب، راهبرد و برنامه به نسبت مشخصی داشتند. در واقع، آنچه به هنر ژاپنی‌ها در پیمودن مسیر تجدد و نوگرایی با حفظ سنت‌ها شهره است، اقتباس گزینشی عناصر فرهنگی غرب با رویکردی مصلحت‌گرایانه و تلفیق آن‌ها با فرهنگ ژاپنی در قالب یک فرمول التقاطی منعطف است که مبنای هویت ملی ژاپنی‌ها در تمدن جدید بود که خود، دست‌آورد آمیختگی دو فرهنگ بومی و فرنگی به‌همراه نمادهای آن بود (اسنبل، ۱۹۹۶: ۱۰۳).

فوکوزاوا یوکچی^۱ (۱۸۵۱-۱۹۰۱) از جمله روشنفکرانی بود که به دوگانه شرق و غرب و رسیدن شرق به مرحله تمدن غرب باور داشت. باور ژاپن به مثابه تمدن ثانویه چین، بر پایه سنتی

1. Fukuzawa Yukichi

دیرینه و همچنین شعار «روح ژاپنی، دانش چینی» (واکن کانسای^۱) در میان ژاپنی‌ها رایج بود؛ اما در فضای جدید، «روح ژاپنی، دانش غربی» (واکن یوسای^۲)، به‌عنوان شعار مهم عصر می‌جی، جایگزین رویه پیشین شد (راسل^۳، ۲۰۱۱: ۲۸۳-۲۸۰). چنین رویکردی، چنان آشکار بود که تبلور این فرمول التقاطی در برخی از وجوه زبان‌شناختی ژاپنی مشهود است.

تا پیش از عصر می‌جی، برای کلمه غرب از «سی‌یو^۴» استفاده می‌شد که در اصل، برگردان واژه‌به‌واژه «اقیانوس» غربی بود. فراوانی کاربرد و همسان‌انگاری واژه سی‌یو با اروپاییان، به حدی بود که باعث شد «سی» (غرب)، هجای نخست این واژه حذف و «یو» به‌عنوان صفت، به معنای غربی در بسیاری از واژگان مانند مطالعات غربی (یوگاکو^۵) استفاده شود. در عصر می‌جی می‌توان واژه «یو» به معنای غربی را در واژگانی همچون سبک غربی (یوشیکی^۶)، غذای غربی (یوشکو^۷) و جامه غربی (یوفوکو^۸) دید. هجای «یو» نقطه مقابل «وا» بود که در بخش نخست واژه‌های سبک ژاپنی (واشیکی^۹)، غذای ژاپنی (واشکو^{۱۰}) و جامه ژاپنی (وافوکو^{۱۱}) وجود داشت (راسل، ۲۰۱۱: ۶۰ و ۴۱ و ۳۸).

۵. شاخص‌های پناه بردن به عواطف در برابر نیروهای عقلانی مدرن

با تمرکز بر تعارض میان وجوه عقلانی و عاطفی، سه شاخص برای تحلیل رفتار متمدنانه نخبگان دو جامعه تعیین شده است. افزون‌بر آداب نزاکت و معاشرت که مستند الیاس در بررسی فرایند متمدن شدن بود، دو عنصر مادی پوشش و ظاهر و همچنین، خانه (فضای داخلی) به‌عنوان عناصر ضروری زندگی انتخاب شدند که موضوع مطالعه فرهنگ مادی و

1. Wakon Kansai/ 和魂漢才
2. Wakon Yōsai/ 和魂洋才
3. Racel
4. Seiyō/ 西洋
5. Yōgaku/ 洋学
6. Yōshiki/ 洋式
7. Yōshoku/ 洋食
8. Yōfuku/ 洋服
9. Washiki/ 和式
10. Washoku/ 和食
11. Wafuku/ 和服

مطرح شده در اصطلاح ژاپنی ای-شوکو-جو^۱ (پوشاک، خوراک و مسکن) هستند (هنلی^۲، ۱۹۸۶: ۴۴۸). این سه شاخص، مبتنی بر یک رویکرد نظری منسجم، و لذا، جامع و مانع نیستند و شاخص‌های دیگری را نیز می‌توان در نظر گرفت. با این حال، به نظر می‌رسد که با بررسی مستندات تاریخی موجود، شرح و بسط این سه شاخص بتواند حدودی از مسئله آغاز گام نهادن در مسیر تحول و نوسازی را بازتاب دهد.

۶. جامه و وضعیت ظاهری

در سده نوزدهم، جامه و تشریفات، اهمیت بسزایی در زندگی روزمره نجبگان داشت. در واقع، این موارد، بازتاب‌دهنده برداشت‌های شخصی افراد نخبه از فرهنگ شایسته و مناسب، منزلت اجتماعی، و مقاصد سیاسی بود و به نوعی خودادراکی فرد از مدرنیته را نشان می‌داد. نجبگان این جوامع با اهداف گوناگون، عناصر مادی فرهنگ غربی را در زندگی روزمره خود اقتباس می‌کردند. جدای از مُد و نیازهای عملی، استفاده رسمی از جامه و ظواهر غربی، هم‌زمان با تلاش برای انجام اصلاحات، وجه نمادینی از کوشش برای ادغام در فرهنگ غربی نیز به‌شمار می‌آمد. هم‌شکل کردن پوشش نیروهای نظامی و برخی حوزه‌های دیوانی، از جمله نیازهای عملی و نمادین این جوامع بود.

ژاپنی‌ها که کشورهای غربی را ثروتمند، قدرتمند و متمدن می‌دیدند، برای تحقق یکی از اهداف مهم خود در قالب شعار مهم عصر می‌جی، یعنی «کشور غنی، ارتش قوی» (فوگکو کیوهی^۳) تلاش می‌کردند (راسل، ۲۰۱۱: ۲۸۵-۲۸۴). بازنگری در پیمان‌های نابرابر تحمیلی سال ۱۸۵۸ و هم‌ترازی با غرب از اهداف دیگر این کشور بود؛ از این رو، در آغاز کار، تلاش چندانی برای تعدیل و تلفیق نمادهای غربی با موارد داخلی انجام نمی‌گرفت و کوشش می‌شد تا این تقویت نظامی و اقتصادی، همسو با برنامه اصلاحی و شبیه نظامیان غربی باشد؛ اما بعدها، گزینش و آمیختگی با عناصر داخلی را با رویکردی مصلحت‌گرایانه در دستورکار قرار دادند. در ایران نیز هم‌ترازی با غرب، یکی از اهداف چنین اصلاحاتی بود. هردوی این اقدامات، بعدها با دلایل خاص خود با عناصر بومی داخلی سازش یافت و تعدیل شد.

1. I-Shoku-Jū/ 衣食住
2. Hanley
3. Fukoku Kyōhei/ 富国強兵

عباس میرزا، ولیعهد قاجار، با هدف پیاده‌سازی نظم و ظاهر خوشایند ارتش‌های اروپایی و ایجاد هویتی یگانه، به‌دور از احساسات قومی و قبیله‌ای، نخستین بار به مستشاران اروپایی متوسل شد.

عباس میرزا از همان آغاز با ملاحظات مذهبی روبه‌رو بود. این موضوع، یکی از عوامل آمیختگی پوشش نظامیان غربی با عناصر داخلی بود. برای پرهیز از برانگیختن مخالفت‌های مذهبی و مسئله تشبیه به کفار، اقتباس اولیه از لباس نظامیان غربی، سطحی و در حد کت اروپایی بود؛ اما شلوار گشاد و کلاه‌پوست همچنان ایرانی بود. در واقع، هدف اصلی عباس میرزا، همان تشبیه به اروپاییان و کسب هم‌ترازی بود؛ اما ناگزیر از نسبت دادن این پوشاک تلفیقی به سربازان ایران باستان با آمیزه‌ای از گرایش‌های غرب‌گرایانه، باستان‌گرایانه، ملی‌گرایانه، و فرامذهبی بود. با تداوم اقتباس لباس نظامی در دوره‌های محمدشاه و ناصرالدین‌شاه از کشورهای گوناگون اروپایی، یونیفرم‌های متنوعی از نظامیان قزاق، روسی، انگلیسی، و پروسی تهیه شد. البته علاقه شاه و رجال به عکس گرفتن با لباس‌های نظامی جواهرنشان و درجه‌های گوناگون، نشان‌دهنده تفننی بودن این اقدامات و با هدف بازنمایی شکوه اشرافی در قالبی مدرن بود (محمدی و سیداحمدی زاویه، ۱۳۹۶: ۷۹-۷۷). در هر دو جامعه قاجار و می‌جی، وجه نمادین این اصلاحات در پوشاک نظامی غربی بسیار آشکار بود و دشواری این دگرگونی‌های جدید از طریق برخی تلفیق و ادغام‌ها و صبوری‌های موقت تحمل می‌شد. از آنجاکه پوشیدن چکمه‌های تنگ نظامی برای سربازان دهقان‌زاده ژاپنی سخت بود، مجاز بودند که در دوران خدمت سربازی، صندل‌های حصیری راحتی‌ای بپوشند که در میان دهقانان مرسوم بود (چمبرلین، ۱۹۸۵: ۴۵).

به‌نظر می‌رسد که در عصر قاجار، ارائه یک تصویر مدرن برای بازنمایی قدرت و پرستیژ شاه و دولت در مراسم و رژه‌های رسمی بود که باعث تحمل دشواری به‌تن کردن جامه‌های تنگ و بدن‌محور اروپایی می‌شد و گرنه بی‌درنگ پس از مراسم به جامه‌دان‌ها و انبار سربازخانه‌ها باز می‌گشتند. غلبه وجه بازنمایی شکوه و جلال، دست‌کم تا دوران سازمان‌دهی ارتش نوین و قانون پوشاک متحدالشکل در دوران پهلوی اول ادامه داشت (محمدی و سیداحمدی زاویه، ۱۳۹۶: ۷۹-۷۷). به این ترتیب، برای کاستن از سختی‌های جسمی و

1. Chamberlain

فشارهای روحی ناشی از تحمل نمادهای متمدن شدن در حوزه عمومی و مراسم رسمی، الگوهای تلفیقی منعطف متشکل از عناصر فرهنگی و بومی به کار گرفته می‌شود و به محض خارج شدن از حالت رسمی، وضعیت بومی حاکم می‌شود.

۱-۶. پوشش و ظاهر زنان

با توجه به حاکمیت قوانین اسلامی در جامعه قاجار و موضوع حجاب، سیر تأثیرپذیری و تلفیق جامعه زنان نسبت به جامعه می‌جی، تدریجی و کندتر بود. البته سنت‌گرایان ژاپنی نیز در برابر روند سریع اقتباس از غرب در این حوزه ملاحظاتی داشتند؛ اما از آنجاکه دولت مدرن می‌جی و بعدها در ایران دولت رضاشاه، مجری نوسازی بودند، سرانجام، مدافعان سنت، ناگزیر از کرنش در برابر سیاست‌ها و اوامر دولت شدند. سنت‌گرایان ژاپنی، ضمن تأکید بر وارستگی و امروزی شدن زنان، افزایش جذابیت‌های ظاهری به‌قیمت دست کشیدن از رسوم سنتی وارد می‌کردند (یاناگی‌دا، ۱۹۶۹: ۲۴).

از جمله تفاوت‌های تمدن بومی ایرانی با فرایند مورد اشاره الیاس در اروپای سده میانه و تاحدودی، ژاپن پیشامدرن، منع برهنگی و تفکیک مرد و زن براساس اصول اسلامی - ایرانی، پوشیدگی، و رعایت حریم در قالب محرم‌ونامحرم در فضای عمومی است. پیشگیری از اختلاط جنسیتی و آسایش بیشتر زنان باحجاب در جامعه، موضوع مهمی بود؛ ازاین‌رو، تحویل کالا در خانه که در دوران مدرن، خدمت رایجی به‌شمار می‌آمد، در میان طبقات بالای جامعه قدیمی قاجار و اروپاییان مقیم ایران رواج داشت. این امر برای آسودگی زنان بود که به‌دلیل رعایت حجاب، حضور کم‌رنگ‌تری در جامعه داشتند (مهدوی^۱، ۲۰۱۲: ۳۶۳).

سیر تحول پوشش بانوان در قالب سرپوش، تن‌پوش، و پاپوش در دو فضای اندرونی و بیرونی در سه بازه زمانی سنت، گذار، و تجدد غربی در عصر قاجار قابل بررسی است (اباذری و طیبی، ۱۳۹۶: ۱۵). به‌واسطه پیامدهای فرهنگی سفرهای سه‌گانه ناصرالدین‌شاه به فرنگ، اعزام دانشجویان به کشورهای غربی، و مراودات بیشتر میان دیپلمات‌ها، تجار و سیاحان خارجی، دوره ناصری را می‌توان دوره گذار در این عصر دانست. در پی گشایش نسبی فضای اجتماعی و سیاسی در عصر ناصری، تحرک بیشتر زنان، و تشکیل انجمنی با حضور دو تن از دختران

1. Yanagida

2. Mahdavi

ناصرالدین شاه، زمینه برای پذیرش گسترده‌تر جامه‌ها و سلاقی مدرن غربی در میان زنان فراهم شد (جهانی و چنگیز، ۱۳۹۶: ۱۷).

در دوره سنت، پوشاک اندرونی زنان عصر قجر را دامنی کوتاه و پُرچین به‌نام شلیته، پیراهنی به‌نسبت کوتاه که بر روی آن نیم‌تنه‌های بلندی به‌نام آرخالق می‌پوشیدند، همراه با ساغری‌های نوک‌برگشته به رنگ‌های سبز، قرمز، و آبی تشکیل می‌داد. پوشاک بیرونی دوره سنت، چادرهایی تیره‌رنگ از جنس‌های گوناگون بود که کل بدن را می‌پوشاند. روبنده سفید نیز تکمیل‌کننده این حجاب بود. چاقچور، شلوار گشاد و چین‌داری بود که زیر شلیته می‌پوشیدند. به‌میل شاهان قاجار و با بازگشت تحصیل‌کردگان در فرنگ، پوشاک زنان درباری در دوره بینابینی گذار از سنت به مدرنیته قرار گرفت. درک ناقص و برداشت ناصرالدین‌شاه از ظواهر فرهنگ و تمدن غرب، موجب رواج لباس بالرین‌های غربی در اندرونی دربار شد. دامن‌های کوتاه‌تر و پیراهن‌های یقه‌باز و روسری ساده سفید، سوغات شاه برای اندرونی بود؛ اما پوشاک بیرونی زنان، همچنان در وضعیت دوره سنت بود و تا زمان مظفرالدین‌شاه، تغییر چندانی در آن ایجاد نشد. با فروکش کردن سلیقه شاه، بستن چادرنماز به دور کمر، همچون دامن‌های امروزی و نیم‌تنه به‌جای آرخالق در دوره گذار، مُد شد (اباذری و طیبی، ۱۳۹۶: ۲۲-۱۷؛ رجبی، ۱۳۸۴: ۴۳-۴۰). نکته مهم در این میان، تفکیک آشکار حوزه عمومی و خصوصی در پوشش زنان است که مورد توجه سیاست‌مداران و جهانگردان خارجی بوده است. مادام‌ژان دیولافوا^۱ به تفاوت چشمگیر پوشش متنوع و طرح‌دار زنان حرمسرا با جامه‌های آن‌ها به‌عنوان حجاب کامل در برابر عابران نامحرم اشاره می‌کند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۱۳۷-۱۳۶). سازگاری و آمیختگی جامه‌های فرنگی با نوع بومی، جدای از فراهم شدن فضا و شرایط اجتماعی، مستلزم درک منطق و ضرورت‌های عملی آن بود؛ زیرا، ظاهری بی‌موجب تقلید صرف و ناآگاهانه می‌شد.

گسترش مراودات زنان دربار با همسران اروپاییانی که به ایران می‌آمدند، بازگشت تحصیل‌کردگان و افزایش اطلاعات عمومی مردم، زمینه‌ساز پذیرش جامه‌های غربی در دوره تجدد عصر قاجار شد. اما درک پیام‌های فرهنگی و اخلاقی نهفته در پوشاک غربی، مغفول واقع شده بود. تغییر وضعیت اجتماعی زنان غربی به‌عنوان بخشی از نیروهای مولد و شاغل در

1. Jane Dieulafoy

اجتماع، مستلزم دگرگونی در حجم و نوع لباس آن‌ها بود تا بتوانند خود را بهتر با سبک زندگی جدید هماهنگ کنند. توسل به ظواهر این نمادهای فرهنگی، بدون توجه به ماهیت آن‌ها، نوعی تقلید بود (اباذری و طیبی، ۱۳۹۶: ۲۶-۲۵).

زمینه‌سازی برای پذیرش این نوع اقتباس‌ها در ژاپن، با رویکرد انتقادی و پیشگامی مقام‌های بلندپایه دربار و دولت انجام می‌شد. در نوامبر ۱۸۷۲، دولت می‌جی، نخستین آیین‌نامهٔ مربوط به پوشاک را اعلام کرد (یاناگی‌دا، ۱۹۶۹: ۱۱).

بنابه رسمی دیرینه و به‌دور از ارزش‌های زیبایی‌شناختی، زنان دورهٔ پیشامدرن، ابروهایشان را می‌تراشیدند و دندان‌هایشان را سیاه می‌کردند؛ اما اعلام شد که این رسم دیگر با مقتضیات عصر نوسازگار نیست. در مارس ۱۸۷۳، همسر امپراتور، همچون غربی‌ها با دندان‌های سفید و براق و ابروهای طبیعی در انظار عمومی ظاهر شد. این پیشگامی و چاپ‌نقدهایی همچون «زنان از ریخت‌افتاده» توسط فوکوزاوا یوکچی در نکوهش از بین بردن زیبایی طبیعی زنان، موجب ترویج تدریجی آن در جامعه شد. به‌این‌ترتیب، زمینهٔ تلفیق سبک‌های آرایش فرنگی با نوع بومی فراهم‌شد (سیدن‌استیکر^۱، ۱۹۸۳: ۹۱؛ اسلید^۲، ۲۰۰۹: ۱۲۲؛ یاناگی‌دا، ۱۹۶۹: ۲۴). با ساخته شدن تالار رقص «رکومی‌کان^۳» با معماری غربی در سال ۱۸۸۳، همسران و دختران مقام‌های بلندپایه با تقلید از مدهای اروپایی رایج آن زمان، موهای خود را با جمع کردن در پشت سر و خمیده‌به‌عقب به سبک غربی (سکوهاتسو^۴) و هماهنگ با جامعه‌های وارداتی آرایش می‌کردند. با تصرف تپه^۵ ۲۰۳، مشرف به بندر «آرتور^۶» روسیه (۱۹۰۵-۱۹۰۴) توسط ژاپن و هم‌زمان با افزایش موج میهن‌پرستی و ملی‌گرایی، مدل موی جدید^۷ ۲۰۳ (نی‌هیکوسان کوچی ماگه^۷) با موهای انباشته بر روی سر محبوبیت یافت که برگرفته از نام این تپه بود (اسلید، ۲۰۰۹: ۱۲۳). به‌این‌ترتیب، غربی شدن افراطی در موج دوم، دوباره ارزیابی شد و در جامعه، گرایش قوی به پوشاکی مشابه دوران موویاما^۸ (۱۶۰۰-

1. Seidensticker
2. Slade
3. Rokumeikan/ 鹿鳴館
4. Sokuhatsu/ 束髮
5. Port Arthur
6. Nihyakusan-kōchimage/ 二百三高地鬘
7. Momoyama/ 桃山

۱۵۷۴)، شاید ژاپنی‌ترین برهه در تاریخ این کشور ایجاد شد (یاناگی‌دا، ۱۹۶۹: ۱۶-۱۵). این گرایش ملی‌گرایانه در کنار ضرورت اجرای اهداف تعریف‌شده برای انجام اصلاحات غربی، زمینه‌ساز ادغام و تلفیق بیشتر عناصر بومی و فرهنگی در قالب یک الگوی التقاطی شد.

۲-۶. ظاهر و جامعه مردان

جدای از تأکید بر پوشاندن (ستر) و حجاب زنان در جامعه اسلامی، در کتاب‌های اخلاقی پوشاندن سر برای مردان، به‌رغم عدم‌و‌جوب، از سنن نیک برشمرده شده است. در همین راستا، تجار و مردم عادی، دستار به‌سر می‌بستند و این سنت، منحصر به روحانیون نبوده است. در زمان ناصرالدین‌شاه، طول کلاه دیوانیان، کوتاه‌تر شده و کلاه‌های آستراخان به‌شکل استوانه کوتاه می‌پوشیدند (مهدوی، ۲۰۱۲: ۳۶۷). کوتاه شدن طول جامه‌ها و کلاه‌ها، از نشانه‌های آغازین تأثیرپذیری از جامه‌های غربی بود. پس از سفر ناصرالدین‌شاه به فرنگ، قبا که با دامنی بلند، بالاتنه تنگ و چسبان تا کمر، و دامن کلوش و ناقوس مانند در دوره نخست قاجار نشانه تشخیص مردان بود، تا بالای زانو کوتاه شد (غیبی، ۱۳۸۴: ۵۵۳). تغییر چاقچور به جوراب و کفش ساغری به کفش دستک‌دار، یکی دیگر از دگرگونی‌های دوره ناصرالدین‌شاه بود. سرداری، جلیقه، و شلوار، لباس عمومی تهران قدیم بود و روحانیون، تجار، و پیرمردهای قدیمی، لباس راسته و بلند می‌پوشیدند. لباده، بالاپوش روحانیون بود و دیگران از عبا و لباده به‌طور متناوب استفاده می‌کردند (الهی، ۱۳۸۹: ۱۷). با رواج جامه‌های غربی در نیمه دوم مردان، به‌جز مذهب‌یون و طبقات پایین، نوعی فراک اروپایی (سرداری) به رنگ‌های تیره و بُرش نظامی به‌تن می‌کردند. برخلاف فراک، سرداری، کمر چین‌دار و آستین‌های گشادی داشت که افراد سرشناس آن را همراه با کلاه آستراخان به‌شکل استوانه کوتاه می‌پوشیدند (مهدوی، ۲۰۱۲: ۳۶۷). به‌تدریج، تلفیقی از پوشش بومی و فرهنگی در میان درباریان و سپس، مردم عادی رواج می‌یافت. کلاه نم‌دی، بخشی از لباس مردانه عادی بود. این رسم تا زمان رضاشاه و سربرهنه کردن در اعتراض به اجبار مردان به پوشیدن کلاه غربی، ادامه داشت. گویا مردان ایرانی برای تن ندادن به پوشش اجباری فرهنگی، ترجیح می‌دادند که سرهایشان را برهنه کنند. مقاومت در برابر کلاه فرهنگی، هم‌زمان با محرومیت از سرپوش‌های بومی، بیانگر نوعی سرگشتگی فرهنگی در میان مردان برای پوشش سر است (فرجی، ۱۳۸۸: ۲۰۱-۲۰۰ و ۴۳۲).

در اواخر قاجار و عهد احمدشاه، به تدریج کت وشلوار رایج شد؛ شلوارهایی با فاق بسیار بلند و کت‌هایی بلندتر از کت‌های امروزی که به جای عبا، روی آن سرداری می‌پوشیدند. اما تنها پوشیدن کت وشلواری که کوتاه و چسبان شده بود، انگ فرنگی مآبی، کافر مسلکی، و تمسخر کودکان کوچه و بازار را به همراه داشت و این درحالی بود که مدتی بعد، با فرمان دولت رضاشاه، این لباس مسخره به جامه رسمی و متحدالشکل تبدیل شد (شهری، ۱۳۶۷: ۴۹۰-۴۸۹). همان‌گونه که اشاره شد، در جامعه ایران، پوشاندن موی سر و بستن دستار کاری پسندیده بود. انواع دستار و پوشش سر نیز به‌نوعی نشانگر صنف و جایگاه اجتماعی مردان بود. در ژاپن پیشامدرن نیز تا آغاز عصر می‌جی، به‌ویژه سبک آرایش موی سر مردان، بیانگر طبقه اجتماعی آن‌ها بود.

دولت ژاپن در پاییز سال ۱۸۷۱، با صدور اعلامیه‌ای با آزاد گذاشتن مردم در انتخاب مدل موی دلخواهشان آن‌ها را از مدل موی بلند سنتی چون ماگه^۱، و یژه سامورایی‌ها که بر روی سر بسته می‌شد، رها کرد. در سال ۱۸۷۳، خود امپراتور مؤتسوهیتو^۲، ملقب به می‌جی با مدل موی کوتاه (زان‌گیری/ جان‌گیری^۳) به‌عنوان نماد ترقی و یونیفرم رسمی نظامی مشابه اروپایی‌ها در انظار ظاهر شد (راسل، ۲۰۱۱: ۷۲). کارکرد نمادین مدل موی غربی در راستای بازنمایی جامعه ژاپن به‌عنوان ملتی متمدن، هدفی بود که دولت این کشور، آشکارا و به شیوه‌های گوناگون دنبال می‌کرد. در بندی از یک فرمان دولتی این‌گونه آمده است: «مردانی که موهای بلندی دارند یا آن را می‌بندند، بی‌تمدن هستند. این‌طور نیست؟ به‌نظر همین‌طور است!» و این مطلب به ترانه معروفی در آن دوران تبدیل شد (فوگل^۴، ۲۰۰۵: ۱۳۱ و هوول^۵، ۲۰۰۵: ۱۶۴). جرگه‌سالاران غرب‌گرای دولت می‌جی، کت وشلوار رسمی و غربی می‌پوشیدند، اما روشنفکر غرب‌گرایی همچون فوکوزاوا یوکیچی، برای نشان دادن استقلال خود و نپیوستن به این جرگه‌سالاران، یک کیمونو^۶ی رسمی مردانه (هاکاما^۷) می‌پوشید که شلواری پُرچین،

1. Chonmage/ 丁髷
2. Mutsuhito/ 睦仁
3. Zangiri or Jangiri/ 散切
4. Fogel
5. Howell
6. Kimono/ 着物
7. Hakama/ 袴

پیلی دار، و دامن مانند بود. اما مخالفان ملی گرای دولت، هاکاما را نماد ملی گرایی ارتجاعی و لباس یقه بلند غربی (های کارا^۱) را نیز نشانه وادادگی جرگه سالاران در برابر غرب می دانستند (اسنبل ۱۹۹۶: ۱۰۸). جدای از این اختلاف ها، نخبگان غرب گرای ژاپنی با رویکردی مصلحت گرایانه و در قالب نمادگرایی (سمبولیسم) تلاش می کردند تا از طریق پوشش و ظواهر غربی به اهدافشان دست یابند.

ایتو هیروبوومی^۲ (۱۸۴۱-۱۹۰۹)، اولین نخست وزیر ژاپن و از نخبگان غرب گرا در پاسخ به نقد غربی ها به بدقواره بودن جامه های غربی بر تن زنان ژاپنی به جای پوشیدن کیمونوهای برازنده، با خنده همه این امور را سیاسی کاری می دانست؛ زیرا، به باور او، برخلاف لباس سنتی که زنان ژاپنی را مانند عروسکان خیمه شب بازی نشان می داد، آن ها با جامه های غربی، همچون خواهران فرنگی شان، امروزی و فرهیخته به نظر می رسیدند (تومی تا^۳، ۱۹۸۴، به نقل از: اسنبل، ۱۹۹۶: ۱۰۷)؛ از این رو، به نظر می رسد که نخبگان زن و مرد ژاپنی به عنوان بازیگران این صحنه نمایش در راستای ارائه چهره ای مدرن و متملدن از جامعه ژاپن در عرصه عمومی، نقش آفرینی می کردند.

۳-۶. خانه (فضای داخلی)

بی شک، نخبگان به سبب تمکن مالی، برخلاف مردم عادی از فضای گسترده تر و امکانات مالی بیشتری در خانه هایشان برخوردار بودند. تفکیک فضای خانه نخبگان، هرچند با اهداف متفاوت، جدایی حوزه عمومی و خصوصی را به خوبی نشان می دهد. در ایران، جایگاه زن بر پایه احکام اسلامی و موضوع محرمیت، نقش مهمی در معماری داخلی خانه های دوره قاجار داشت. خانه های توانگران، دو بخش اندرونی (ویژه زنان و مردان محرم) و بیرونی (مردانه) داشت. این تقسیم بندی در خانه فقرا نیز حاکم بود؛ هرچند جداسازی با پرده انجام شود (مهدوی، ۲۰۱۲: ۳۵۷). البته در پی دگرگونی های اجتماعی اواخر عصر قاجار، بازگشت دانش آموختگان معماری از فرنگ، و بنای کنسولگری دولت های گوناگون و معماری آن ها، به تدریج از فضای جنسیتی داخل خانه ها کاسته شد (ابراهیمی، سلطانزاده، و کرامتی، ۱۳۹۶:

1. Haikara (High-Collar)/ ハイカラ
2. Itō Hirobumi
3. Tomita

۳۶). دقت و ظرافت به‌کاررفته در بنای بیرونی، بیش از اندرونی بود؛ زیرا، محل پذیرایی از مهمانان بود و تجملات آن به منزلت و جایگاه اجتماعی صاحب‌خانه بستگی داشت (مهدوی، ۲۰۱۲: ۳۵۷-۳۵۸). استفاده از صندلی، مبل، و تخت‌خواب به‌عنوان بخشی از مبلمان اتاق خوابِ اعیان، در اواخر دوره قاجار رواج پیدا کرد و فضای بیرونی یا عمومی خانه‌های آن‌ها متناسب با کارکردشان، برای دیدارهای رسمی طراحی می‌شد. اتاق کتابخانه در خانه عین‌السلطنه در سال ۱۳۰۴ هجری قمری، اتاق ناهارخوری در عمارت نصیرالدوله یا اتاق بیلیارد در عمارت اتابک از جمله این موارد است (موسوی، پورمند، و کریمی‌فر، ۱۳۹۹: ۱۵۴-۱۵۱).

در ژاپن نیز بنا به رسم به‌جای مانده از دوران پیشامدرن، شاهد نوعی تفکیک جنسیتی در خانه‌های اشراف و نخبگان در توکیو هستیم. فضای داخلی این خانه‌ها به اتاق‌های عمومی-بیرونی (اوموته^۱) بیشتر حوزه مردان خانواده و اتاق‌های خصوصی-اندرونی (اوکو^۲) ویژه زنان تقسیم می‌شد. در این میان، پدر یا بزرگ خانواده، به‌سبب برخورداری از امتیاز ریاست می‌توانست از فضای اتاق‌های عمومی یا بیرونی به‌عنوان محل کار و در نقش پدر یا همسر از فضاهای زنانه اندرونی آزادانه استفاده کند (لیبرا^۳، ۲۰۱۲: ۱۳۵ و ۱۴۱-۱۴۰). فضاهای غیررسمی اندرونی به زندگی خصوصی روزمره و خوابیدن اختصاص داشت. اما فضای عمومی خانه‌های نخبگان، به دو بخش کاملاً غربی (یوکان^۴) با تزیینات سبک غربی برای دیدارهای رسمی با خارجی‌ها و بخش ژاپنی (نی‌هون‌کان^۵) با تزیینات ساده ژاپنی برای پذیرایی رسمی از مهمانان ژاپنی، تقسیم می‌شد (لیبرا، ۲۰۱۲: ۱۳۴). این تفکیک فضا در خانه‌های نخبگان عصر می‌جی، به‌ویژه اتاق‌های سبک غربی، آشکارا با هدف بازنمایی نمادهای موردنظر در اجرای اصلاحات غربی انجام می‌شد. ارائه تصویر غربی در اتاق‌های ناهارخوری و پذیرایی در مناسبت‌های رسمی که مستلزم به‌تن داشتن جامه‌های غربی بود، با هدف تشبیه به غربی‌ها در حوزه عمومی و فضای رسمی برای دستیابی به برابری انجام می‌شد. فضای

1. Omote/ 表
2. Oku/ 奥
3. Lebra
4. Yōkan/ 洋館
5. Nihonkan/ 日本館

اندرونی‌ها و بخش خصوصی که آمیزه‌ای از اسباب و عناصر هردو فرهنگ بومی و فرنگی بود، نسبت به دو فضای عمومی و رسمی کاملاً غربی یا ژاپنی، به لحاظ عاطفی و احساسی، آسایش و راحتی به مراتب بیشتری را برای فرد فراهم می‌کرد. به این ترتیب، افراد با پناه بردن به این محیط می‌توانستند کمی از تنش‌ها و فشارهای روحی ناشی از واقع شدن در این دوگانگی فرهنگی را کاهش دهند؛ زیرا، در این فضای غیررسمی، مرزبندی و خط‌کشی چندان روشن و تعریف‌شده‌ای میان حوزه عمومی و خصوصی وجود نداشت و افراد، متحمل فشارهای روحی و تنش ناشی از خویشتن‌داری و مراقبت برای کنترل و تنظیم رفتار خود هنگام رفت‌وآمد در حوزه‌های عمومی و خصوصی نبودند.

۴-۶. ادب و نزاکت

جوامع گوناگون، به لحاظ ادب و نزاکت، واجد فرایندی تاریخی در فرهنگ و تمدن اصیل یا اقتباسی خود هستند. براساس پژوهش‌های الیاس، ادب و نزاکت در قرون وسطا را می‌توان در آثار بسیاری یافت (الیاس، ۲۰۰۰: ۸۵). در سده‌های گذشته، مجموعه‌ای از آداب‌دانی با بنیانی عمدتاً اسلامی و وجوهی از ادب ایران باستان، فرایندی درونی از متمدن شدن را شکل دادند که می‌توان آن را «فرایند متمدن شدن محلی» نامید. آیات قرآن و روایاتی از سنت پیامبر (ص) و ائمه (ع)، مبانی اولیه ادب و اخلاق ایرانی را در قالب شریعت‌نامه‌ها، اندرزنامه‌ها، و فتوت‌نامه‌ها درباره آداب پوشش، روابط زن و مرد، و غذا خوردن شکل دادند. به دلیل منطق روایی این آداب تمدنی، طی سده‌های چهار و پنج تا دوازده هجری قمری، تغییر ماهوی چندانی در آن‌ها ایجاد نشد. اما بنیان عرفی کتاب‌های آداب در غرب و لحاظ شرایط اجتماعی در دوره‌های زمانی گوناگون، گویای تحول در معیارها، ظرایف، و پیچیدگی‌های رفتاری است که به عنوان نمونه، در چاپ‌های گوناگون آثار اراسموس^۱، از جمله کتاب مشهور «در باب مدنیت پسر بچه‌ها» (۱۵۳۰) مشهود است. با پیدایش تمدن فرنگی به عنوان رقیب، تمدن بومی از اواخر سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم هجری قمری وارد دوره گذار شد و نویسندگان آثاری همچون «تأدیبالاطفال»، «تأدیبالنسون»، و «معایبالرجال» در برزخ میان مؤلفه‌های دینی تمدن بومی و فرنگی در تلاش بودند تا ضمن حفظ اخلاقیات دینی برای

1. Erasmus

2. On Civility in Boys

زنان، با وارد کردن برخی جنبه‌های زیبایی‌شناختی، ظرایف، و نرمش‌های رفتاری، جایگاه زنان را در چشم همسرانشان ارتقا دهند. این دگرگونی‌ها در عصر ناصری، تدریجی بود؛ اما با آغاز دوران حکومت رضاشاه، شتاب آن را می‌توان در کتاب‌هایی همچون «آداب معاشرت» صدیقه دولت‌آبادی و «دستورالعمل‌های (متحدالمآل‌های) وزارتخانه‌های دولتی برای آگاهی مردم از آداب فرنگی» مشاهده کرد (فرجی، ۱۳۸۸: ۲۳۳-۲۳۲ و ۴۳۱-۴۳۰).

در ژاپن نیز ادب و نزاکت^۱ برگرفته از آموزه‌های کنفوسیوسی توسط طبقه دربار و سامورایی‌های دوران پیشامدرن، بازتابی از فضیلت اخلاقی و روشی برای ارتباط‌گیری افراد با جامعه، بر پایه قواعد ویژه رفتار، سلوک، و سلسله‌مراتب حاکم بر روابط اجتماعی بود. مدرسه «اوگاساوارا^۲» یکی از مشهورترین مدارس آداب‌دانی آن دوران بود که با تجدید چاپ متون آموزشی، خود را با نیازهای عصر می‌جی هماهنگ کرد. اختصاص بخش عمده مطالب این کتاب به بخش ژاپنی (وا) و بیان موضوع‌های غربی (یو) در بخش ضمیمه و روزآمدسازی سه نوع از تعظیم نشسته (زاری^۳) مرسوم در دوره پیشامدرن به شکل تعظیم در حالت ایستاده و متناسب با سبک زندگی غربی در کنار میل و اثاثیه مدرن، از جمله این تغییرات است. ادای احترام به تمثال امپراتور نیز که در سال ۱۸۹۱ رایج شد، رسمی قدیمی نبود، بلکه نوعی آداب‌دانی متأثر از شرایط جدید بود (چمبرلین، ۱۹۰۴: ۷۶؛ دانشنامه کودکان‌شا ژاپن^۴، ۱۹۸۳: ج ۲: ۲۳۴-۲۳۲ و ج ۶: ۶ و ۶۸).

به نظر می‌رسد که بر پایه الگوی التقاطی ژاپنی (وا) و غربی (یو) درباره آداب نزاکت، نوع ژاپنی، در عرصه اخلاقی و اجتماعی جامعه می‌جی حاکم است و نوع غربی، برای نشان دادن تصویری عمومی از فرایند متمدن شدن و خودادراکی عقلانی از فرد مدرن که خارج از حوزه تمدن کنفوسیوسی است. اما این تلاش‌ها برای ارائه تصویری از یک فرد متمدن در سطح جهانی و در قالب غربی انجام می‌شد.

البته چنین تفکیکی نه تنها ساده نبود، بلکه در مواردی، ددرساز نیز بود. مردان ژاپنی، هنگام راه رفتن یا ورود به یک مکان، به طور سنتی، پیشاپیش همسرانشان حرکت

1. Reigi/ 礼儀
2. Ogasawara-ryū/ 小笠原流
3. Zarei/ 座礼
4. Kōdansha Encyclopedia of Japan

می‌کنند؛ اما در تنگنای رعایت آداب نزاکت غربی و دادن حق تقدم به بانوان، این آداب را تنها هنگامی مراعات می‌کردند که همراهانشان در یک محیط عمومی، جامعه غربی به تن داشتند (چمبرلین، ۱۹۰۴: ۵۰۰). به نظر می‌رسد که الگوی التقاطی ژاپنی در تنگناهای ناشی از آمیختگی فرهنگی و سرگشتگی ناشی از آن، با انعطاف بیشتر، راهکارها و فضاها مناسب‌تری را برای خروج از بحران فراهم می‌کرد؛ اما در جامعه قاجار، در ماندگی و به‌نوعی از اینجارانندگی و از آنجاماندگی ناشی از این تداخل فرهنگی، تنش و فشار روحی بیشتری را ایجاد می‌کرد. در پی نفوذ و فراگیری فرهنگ غربی در جامعه قاجار، فروغی (۱۲۵۵ ه.ق-۱۳۲۵ ه.ق) معروف به ذکاءالملک اول، در شرح تحیّر و دودلی ناشی از عارض شدن آداب فرنگی بر اخلاق، آداب معاشرت، و نزاکت دولتمردان و مردم عادی جامعه قاجار، به‌خوبی آن را با این تعبیر و مثال تبیین می‌کند که «مردم، مُدَبِّبِینِ بَیْنِ ذَلِکَ مَانَدَنَد و راستی مصداق مثلی که درباره راه رفتن کلاغ می‌زنند، شدند» (ذکاءالملک فروغی، ۱۳۱۸، به نقل از: فرجی، ۱۳۸۸: ۲۹۹).

مقام‌های ژاپنی، با تأثیرپذیری از فرهنگ غربی که نماد رفتار متمدنانه فرض می‌شد، اشکال جدیدی از آداب نزاکت را با تحکّم و ترویج می‌کردند تا به‌عنوان کشوری متمدن، مقبول طبع غربی‌های خودپسند قرار گیرد. تلاش‌هایی برای اصلاح برخی از اعمال و رفتار انجام شد تا مورد تمسخر غربی‌ها واقع نشوند. ناگهان بسیاری از رفتارها که طبیعی می‌نمود، در فهرست امور ممنوعه قرار گرفت. در سیاهه به‌جای‌مانده از بزه‌های ارتكابی در سال ۱۸۷۶، نیمی از موارد به قضای حاجت در مکانی غیر از مستراح‌های عمومی و پنج تا شش هزار مورد نیز به دعوا و مرافعه و برهنگی در ملاعام مربوط بود. ممنوعیت پوشیدن لُنگ توسط کارگران شهری و پیشگیری از عریان‌نمایی؛ از جمله این اقدامات بود (سپیدن‌استیکر، ۱۹۸۳: ۹۲؛ چمبرلین، ۱۹۰۴: ۱۲۳). البته به‌لطف جاری بودن احکام اسلامی، مسئله برهنگی، همچون غرب و ژاپن در جامعه قاجار موضوعیت نداشت. تأکید مقام‌های دولتی بر رعایت آداب معاشرت و هنجارهای اجتماعی جدید در بافت فرهنگی و تمدنی بومی، بروز دوگانگی در رفتار عقلانی و عاطفی فرد را به‌خوبی نشان می‌داد. پیدایش دریافت و خوددراکی از رفتار عقلانی مدرن، ناظر بر خویش‌داری در نمایش برهنگی، ابراز مسائل جنسی، و کنترل بر رفتار شخصی در حوزه عمومی و تلاش برای راندن آن‌ها به حوزه خصوصی بود.

نتیجه‌گیری

بر پایه نظریه «فرایند متمدن شدن» الیاس در ارائه پیشینه تکوین فرد مدرن غربی، می‌توان گفت، وجوه جدایی‌ناپذیر عقلانی و عاطفی فرد، در حکم دو روی یک سکه هستند. از منظر روان‌شناختی، غرایز طبیعی فرد (به تعبیر فروید)، امری درونی است که در سطح خرد و در حوزه خصوصی، بیشتر بروز و ظهور می‌یابد و کنترل این غرایز یا به تعبیر الیاس عواطف، از منظر جامعه‌شناختی، ناشی از تکوین دولت مطلقه و تعامل افراد در شبکه‌های اجتماعی به مثابه امری بیرونی در سطح کلان، در حوزه عمومی و در قالب هنجارهای اجتماعی، موجب درونی شدن خویشتن‌داری فرد در روابط اجتماعی می‌شود که در قالب تصویری از فرد متمدن به‌نمایش درمی‌آید. نخبگان این جوامع نیز تلاش کردند تا با ارائه رفتاری متمدنانه، پیشگام بازنمایی این چهره باشند.

با نگاهی به مسئله کلی پژوهش و با توجه به مستندات که ذکر شد، دو جامعه ایرانی قاجار و ژاپنی می‌جی با مسائل بنیادین یکسانی در رویارویی با مدرنیته سرگرم بودند. سرگشتگی و تحمل تنش‌های روحی، چالش مشترک نخبگان در بازنمایی چهره‌ای متمدن و عقلانی در حوزه عمومی بود. نکته مهم در این زمینه، تفاوت فرهنگ زمینه‌ای و در نتیجه، نوعی رواداری برخاسته از آن بود که یکی را به سازگاری با روح مدرنیته در عرصه عمومی نهادها کشاند و دیگری را به سوی درگیری با مدرنیته سوق داد؛ به گونه‌ای که به نظر می‌رسد، همچنان برخی از همان مشکلات و موانع اولیه وجود دارند. سیر تدریجی تأثیرپذیری از فرهنگ غربی و عدم ورود همه‌جانبه دولت قاجار به این فرایند، و همچنین، اختلاف رویکرد نخبگان در برابر فرهنگ غربی، تفاوت روشنی با همسویی دولت مدرن و نخبگان ژاپن در دوره می‌جی داشت که زمینه‌ساز موج سریعی از اقتباس و تأسیس نهادهای مدرن در این کشور شد. البته همچون برخی از ملاحظات ناشی از آموزه‌های اسلامی-ایرانی، مخالفت ملی‌گرایان محافظه‌کار ژاپن نیز سبب توجه بیشتر به سنت بومی و اقتباس تلفیقی شد.

در این پژوهش با در نظر گرفتن سه شاخص بازتاب هویت و گذشته در مسیر معاصریت با جهان (مدرنیته)، نشان داده شده که چگونه فضای خانه و نوع جامعه و ظاهر و نحوه ادب و نزاکت (مثلاً حرمت برهنگی یا رعایت حریم محرم و نامحرم) در دوره قاجار، مقاومت‌هایی را به لحاظ هنجارسازی مدرن در پی شد که نمونه‌های آن در جامعه رو به تحول ژاپن بسیار کمتر بود. موضع نسبتاً یک‌دست نخبگان، و اهداف و برنامه‌ریزی مشخص دولت ژاپن، سبب

تعریف یک هویت ملی مدرن متناسب با مدرنیته و الگوهای فرهنگی دوگانه و التقاطی منعطفی شد که آن‌ها براساس آن، رویکردی مصلحت‌گرایانه و نمایشی در راستای دستیابی به هدف هم‌ترازی با غرب و بازنگری در پیمان‌های تجاری نابرابر، شعار ژاپنی بودن در خانه، و مدرن بودن در فضاهای عمومی و محل کار را درپیش گرفتند.

سرانجام، آشکار شد که گرایش به عقلانیت در مسیر پیشرفت با گرایش تاریخی به عواطف، احساسات، و غرایز، دارای یک نقطه کانونی تلاقی است؛ ازاین‌رو، ارائه رفتار عقلانی در حوزه عمومی در تضاد با ویژگی‌های روان‌شناختی فرد، حتی در خود غرب نیز تنش‌زا بوده و هست. یافتن پناهگاهی در حوزه‌های خصوصی، بهترین راه‌حل بود؛ زیرا، کم‌رنگ بودن مرزبندی‌ها و تعریف‌های فرهنگی موجب احساس آسایش و آرامش بیشتر فرد می‌شد. موارد مشخصی از خودکشی در میان روشنفکران دو جامعه، همچون می‌شیما یوکیو^۱ یا صادق هدایت می‌تواند ناشی از عدم تحمل این فشارها و موضوع پژوهش‌هایی در آینده از این منظر باشد.

1. Mishima Yukio

منابع

- اباذری، مانا؛ حبیب‌الله طیبی (۱۳۹۶)، «مطالعه تطبیقی پوشاک بانوان قاجار قبل و بعد از سفر ناصرالدین‌شاه قاجار به فرنگ (مطالعه موردی: لباس سنتی و لباس تجدد بانوان)»، پژوهش هنر، ۱۳.
- ابراهیمی، غلامرضا؛ سلطان‌زاده، حسین؛ و کرامتی، غزال (۱۳۹۶)، «بازتاب فرهنگ غرب در تحول سبک زندگی و معماری خانه‌های اواخر قاجار شهر همدان»، باغ نظر، ۱۴ (۴۷).
- اکبری معلم، علی (۱۳۸۱)، «واکنش روشنفکران ایرانی در مواجهه با فرهنگ غربی»، رواق اندیشه، شماره ۹.
- الهی، محبوبه (۱۳۸۹)، «لباس به مثابه هویت»، نشریه مطالعات ملی، شماره ۴.
- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی.
- جهانی، مهناز؛ چنگیز، سحر (۱۳۹۶)، «مطالعه تطبیقی مد لباس بانوان دربار فتحعلی‌شاه و ناصرالدین‌شاه قاجار»، زن در فرهنگ و هنر، ۹ (۳).
- رجبی، اشرف (۱۳۸۴)، «تاریخچه تحول پوشاک بانوان در دوره قاجاریه»، آموزش تاریخ، ۲۱.
- سرکار آرائی، محمدرضا (۱۳۷۸)، فرهنگ آموزش در ژاپن، تهران: روزنگار.
- سیدامامی، کاووس (۱۳۹۱)، پژوهش در علوم سیاسی: رویکردهای اثبات‌گرا، تفسیری، و انتقادی. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، دانشگاه امام صادق (ع).
- شهری، جعفر (۱۳۶۷)، تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم: زندگی، کسب‌وکار، و...، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- غیبی، مهرآسا (۱۳۸۴)، هشت‌هزار سال تاریخ پوشاک اقوام ایرانی، تهران: هیرمند.
- فرجی، مهدی (۱۳۸۸)، «فرایند گسترش تمدن فرنگی در ایران از دوره ناصری تا پایان پهلوی اول (از ۱۲۲۸ تا ۱۳۲۰)»، رساله دکتری، دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی.
- فروید، زیگموند (۱۳۸۲)، «شرحی کوتاه درباره روان‌کاوی»، ترجمه حسین پاینده، ارغنون، شماره ۲۱.
- _____ (۱۳۸۲)، ناخوشایندی‌های فرهنگ، ترجمه امید مهرگان، تهران: گام نو.
- کوزمیکس، هلموت (۱۳۸۴)، «فرایند متمدن شدن»، ترجمه محمدحسین هاشمی، نشریه جامعه‌شناسی ایران، ۶ (۳).
- مجدالدین، اکبر (۱۳۸۳)، «نوربرت الیاس؛ بنیان‌گذار جامعه‌شناسی فرایند»، پژوهش‌نامه علوم انسانی، ۴۱-۴۲.
- محمدی، منظر؛ سیداحمدی زاویه، سیدسعید (۱۳۹۶)، «لباس متحدالشکل: بازتابی قدرت و مدرنیته (دوران پهلوی اول)»، تاریخ ایران، ۸۱، ۱۰۲-۷۵.
- موسوی، سیده مطهره؛ پورمند، حسن علی؛ کریمی فرد، لیلا (۱۳۹۹)، «شیوه تعامل میلمان، معماری، و سبک زندگی در خانه‌ها و کاخ‌های سنتی ایران (با تأکید بر دوره قاجار و شهر تهران)»، جامعه‌شناسی هنر و ادبیات، شماره ۲۴.

نوریان، عبدالحسن (۱۳۹۳)، « نقش نخبگان سیاسی در رشد و توسعه متوازن جوامع معاصر آسیایی»، جستارهای سیاسی معاصر، شماره ۱۲.
وبر، ماکس (۱۳۸۴)، اقتصاد و جامعه، ترجمه عباس منوچهری و دیگران، تهران: سمت.

Chamberlain, Basil Hall (1904), *Japanese Things*, London: Kelly & Walsh Limited.

Elias, Norbert (2000), *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*, Oxford: Wiley-Blackwell.

_____ (1983), *The Court Society (CS)*, New York: Pantheon.

_____, (1996) *The Germans: Power Struggles and the Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Cambridge: Polity Press.

Esenbel, Selcuk (1996), "The Meiji Elite and Western Culture", 103-115 in *Leaders and Leadership in Japan*, edited by Ian Neary, Richmond: Japan Library (Curzon Press Ltd).

Fogel, Joshua A. (2005), *The Teleology of the Modern Nation-State Japan and China*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Goudsblom, John & Mennel, Stephen (1998), *The Norbert Elias Reader*, Oxford: Blackwell Publishers.

Hanley, Susan (1986), "Material Culture: Stability in Transition", 447-469 in: *Japan in Transition from Tokugawa to Meiji*, edited by Marius B. Jansen and Gilbert Rozman. Princeton: Princeton University Press.

Hiroaki, Inatsugu (2001), "Personnel Systems in Japanese Local Governments, The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank", Washington, D.C., U.S.A., available at: <http://siteresources.worldbank.org/WBI/Resources/wbi37174.pdf>, last visited: 2022, 14,4.

Howell, David L. (2005), *Geographies of Identity in Nineteenth-Century Japan*, London: University of California Press.

Kōdansha Encyclopedia of Japan (1983), 2 & 6, Tokyo: Kōdansha.

Lebra, Takie Sugiyama (1993), *Above the Clouds: Status Culture of the Modern Japanese Nobility*, London: University of California Press.

Mahdavi, Shireen (2012), "Everyday Life in Late Qajar Iran", *Iranian Studies*, 3 (45).

Maso, Benjo (1995), "Elias and the Neo-Kantians: Intellectual Backgrounds of The Civilizing process", *Theory, Culture & Society*, 12.

Okazaki, A; K, Nakamura, (2003), "Symposium: Aesthetic Education in Japan

Today", *the Journal Aesthetic Education*, 37(4).

Racel, Masako Nohara (2012), *Finding their Place in the World: Meiji Intellectuals and the Japanese Construction of an East-West Binary, 1868-1912*.

PhD Dissertation, Douglas R. Reynolds, Department of History, Georgia State University, USA.

Roberts, Luke S. (1998), *Mercantilism in a Japanese Domain: The Merchant Origins of Economic Nationalism in 18th-Century Tosa*, Cambridge University Press.

Seidensticker, Edward (1983), *Low City, High City: Tokyo from Edo to the Earthquake*, New York: Alfred A. Knopf Inc.

Shibusawa, Keizo (1969), *Japanese Culture in the Meiji Era: Japanese Life and Culture in the Meiji Era*, Charles S. Terry, Tokyo: The Toyo Bunko.

Slade, Toby (2009), *Japanese Fashion: a Cultural History*, Oxford: Berg Publishers.

So, Alvin Y. (1990), *Social Change and Development: Modernization, Dependency, and World-Systems Theories*, Newbury Park, Calif: Sage Publications.

Tiryakian, Edward A. (2001), "The Civilization of Modernity and the Modernity of Civilizations", *International Sociology*, 16 (3).

Turner, Bryan S. (2004), "Weber and Elias on Religion and Violence: Warrior Charisma and the Civilizing Process", 245-264 in: *The Sociology of Norbert Elias*, edited by S. Loyal and S. Quilley, Cambridge: University Press.

Van Krieken, Robert (2005), *Norbert Elias (Key Sociologists)*, United Kingdom: Taylor & Francis e-Library.

Yanagida, Kunio (1969), *Japanese Manners and Customs in the Meiji era; (Centenary Cultural Council. Japanese culture in the Meiji era)*, Charles S. Terry, Tokyo: Toyo Bunko.